

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԷՆ

Երբ Արեւելի յիշատակներս կ'ոգեմ, Վոսփորն է որ նախ կ'երեւայ աչքերուս: Կը յիշեմ անոր ջուրերը՝ կապոյտ կամ խափ, զոր ա'յնքան անգամ քայլքով ակօսած կամ որոնց եզերքը ա'յնքան երկար տարիներ ապրած եմ:

Գեղեցիկ եղանակին, որ աշնան մինչեւ վերջերս կը տեւէ, Վերին ու Միջին Վոսփորը կը լեցուի արդարեւ ամառանոց դացողներով զոր հոն կը քաշեն անոր զովութիւնը եւ բնութեան գեղեցկութիւնը: Արեւելցիք, հանդարտ եւ հայեցողական, չեն կշտանար նեղուցին համապատկերը զմայլանքով դիտելէ: Ծովուն վերայ ամենէն գեղեցիկ տեսարանը այն է զոր կը վայելէ մարդ Թոփ Գափուի Սարային մէջ, Մէճիտիէ Քէօզկէն, որ ոճն ունի այն պարտաներուն զոր Պալեանները կառուցած են այն Սուլթանին օրով որուն անունը կը կրէ այս չէնքը: Իր մարմարով սալայատակուած զարատափէն, մարդ կ'իջիւի Մարմարայի, Վոսփորի եւ Ոսկեղջիւրի երբեակ մուտքին: Մէկէ աւելի անգամ այդ բարձրութենէն անմոռանալի պատկերը դիտած եմ որորներու տարմերուն որ Սարային դուրս ցցուած հողամասին առջեւ կը կազմեն սպիտակ ամպ մը յարափոփոխ գծերով: Այդ հրուանդանին առջեւ հոսանքին սաստկութեան պատճառով, հող է որ մալուսանները կուգան ծովը նետել քաղաքին թափթփութները, եւ որորներու սպիտակափայլ թեւերը՝ լոյսին ու կապոյտին մէջ՝ անոնց գիշաչուք ընկերացում մը կ'ընեն:

Ամենէն աւելի Յոյները, Հայերը եւ օտար տէրութեանց ներկայացուցիչներն էին որ Վեփն Վոսփոր կ'երթային գիւղազնացութեան:

Պէօյիւքտէրէի քարափը մեծ մասամբ Հայերու պատկանող չէնքեր է որ ունէր: Դեսպանատուններէն շատերը կառավարութենէն զրաւուած նախկին քրիստոնեայ բնակարաններն էին: Այդպէս էր Թերափիայի Փրանսական դեսպանատունը, փայտաշէն մեծ եալը մը, մութ կարմիր ներկուած, որ Իփսիլանթիներուն պատկանած էր եւ զոր Ֆրանսացիք խելացութիւնն ունէին նոյնութեամբ պահպանելու՝ հարկաւոր նորոգութիւնները միայն ընելով: Ծովէն դիտած եմ 1913 Օգոստոս 10ի դիշերը անոր հրկիզման այնքան գեղեցիկ որքան դժնեայ տեսարանը: Լայնատարած պատուհանները բոցեր կը ժայթքէին, զծագրելով պարզ ու հորիզոնական գծերը կեդրոնական դարաւանդակ (encorbellement) մը ունեցող ճակատին, որ քարափին երկայնքը կը տարածուէր: Ենիքէօյի մէջ, Աւստրիոյ դեսպանատունը, քարէ չէնք մըն էր զոր կառուցած էր մաքսատանց հարկապետը՝ ձէղայրիլի Մկրտիչ ամիրան:

Վոսփորը, եթէ իր ջուրերովը ծովու մաս կը կազմէ, իր լայնութեամբը՝ գետ մըն է լոկ: Իր երկու ափունքը, խորտուրորտ եւ նկարագեղ, ունին զիկզակ գծեր որ պիտի կրնային իրարու մէջ ազուցուիլ, եւ որ երկրարանական ճեղքումի մը արդիւնքը պէտք է ըլլան:

Իր ամենէն նեղ մասին մէջ, Անատոլու Հիսարի գիւղին քովը, գետակ մը, Կէօք-Սուլու, Կապոյտ ջուր, որ Եւրոպացւոց ծանօթ է Ասիոյ Անուշ Զուրեր անունով, կուգայ նեղուցին խառնուիլ:

Այն գիւղերէն որ ասիական ափունքին եր-

կայնքը կը շարունակէր, Անատոլու Հիսարը ամենէն շահեկաններէն մէկն է: Հովիտը որ զետակին ձախ եզերքը կը տարածուի, միշտ եղած է դրօսանքի տեղ մը: Կայսերական քէօշկ մը, որ քիչ մը կը նմանի զարդարուած կարկանդակի, եւ աղբիւր մը Լուի ԺԵ. ոճով՝ ինչպէս որ այդ ոճը Թուրքիոյ մէջ ԺԲ. դարու երկրորդ կիսուն իւրացուած է, կը կանգնին ծովուն ափը: Այդ ոճին հռչակը անհաւատալի տարածում մը ունեցած է Թուրքիոյ մէջ եւ ինքզինքը պարտադրած է մզկիթին եւ անոր միհրապին (1):

ԺԲ. դարուն, Պոլիս հաստատուած Փրանսացի նկարիչ մը, Վալանսիէնցի Վան Մուրը, կտաւ մը վրայ պատկերացուցած է կիներու զեղջկական հաւաքոյթ մը Հիւնքեար Իսկէլսի մէջ, որ նոյնպէս Վոսսիորի ասիական ասիոններին վրայ է, եւ որ կը յիշեցնէ Վաթթոյի մէկ տարփաշունչ հանդէսը՝ ուր սակայն այրերը պակսէին (2): Արական սեռը այդ պատկերին մէջ, արդարեւ, միայն մէկ ներքինիով մը ներկայացուած է: Այդ տեսարանը կարելի է Կէօք-Սուլու փոխադրել, մանաւանդ որ հոն ալ աղբիւր մը կը տեսնուի:

Դարձեալ՝ զետակին բերանը, բայց աջ եզերքին վրայ, կը տեսնուին աշտարակները հին բերդի մը զոր Թուրքերը կառուցած են Բիւզանդիոնը պաշարենէն առաջ: Ատոնց դիմացը, եւրոպական ամրոններին վրայ, կը պարզուին, այլապէս տալուորիչ, ատամնաձեւ պատերն ու աշտարակները Ռումէլի Հիսարի, որ բլուրն ի վեր կը մագլցին: Ասոնք չինուած են Կոստանդնուպոլսոյ պաշարման ատենը: Երկու ամրոններուն վրայ կառուցուած այս ամրութիւններով, Թուրքերը Վոսսիորի մուտքին կ'իշխէին:

Բայց Անատոլու Հիսարի զոհարը՝ փայտէ չէնք մըն է, Քէօփրիւլի եալըն, որ նեղուցին վրայ կը յառաջանայ, եւ ուրկից աչքը կ'ընդգրկէ, դէպ ի Սեւ Ծով ու դէպ ի Մարմարա,

Վոսսիորի մեծագոյն մասը: Այս չէնքը ԺԵ. դարու վերջերը կառուցուած է, եւ հնագոյն յուշարձանն է Կ. Պոլսոյ քաղաքային ճարտարապետութեան: Եթէ դուրսէն՝ տեսքոտ չէ, ներքին պատերուն ու դմբէթին բաղմերանդ ու ոսկի զարդերը, ծաղկալից անօթներով պըճնուած մեծ որմերեսակներ (panneaux) եւ մարմարէ նրբաքանդակ շատրուան մը, դայն անհետացած ժամանակաշրջանի մը զմայլելի մէկ վկան կը կացուցանեն: Հակառակ պարսկական ակնյայտ ազդեցութեանց, անոր զարդարուեստը թրքական է՝ այն իրապաշտ եղանակով, որով ծաղիկները, այդ թուականին, նկարուած են:

Աջակցութեամբ զեղարուեստասէր երկու օտարուհիներու, անդլիական դեսպանուհի տիկին Լօտրի եւ կոմսուհի տը Ռոպիլանի, փըլ-չելու վտանդին մէջ զտնուող այդ անզուգական բնակարանին յատակադիճներն ու զարդարանքը մանրամասնօրէն օրինակուեցան՝ Եղուարդ Թէրզեան ճարտարապետին հսկողութեան տակ, եւ դանոնք նուիրեցինք 1912ի սկիզբը «Սթամպուլի Բարեկամներու Ընկերութեան» որ նոր էր կազմուած եւ որուն ոգևորիչն էր տիկին Պոմփար, Փրանսական դեսպանին ամուսինը (1):

Մինչեւ մեծ պատերազմը, Կէօք-Սուլուն համբաւեալ ժամադրաւայրն էր քայրքներուն, մակոյկներուն ու նաւակներուն որ գետն ի վեր

1) Տես իմ «Տիւփիսի կրակարան մը Սքամպուլի Հին Սարային մէջ» յօդուած, *Gazette des Beaux-Arts*, Février 1914.

2) Այդ պատկերը կը գտնուի Ամսթերտամի Պետական Թանգարանին մէջ:

1) Այդ Ընկերութիւնը ստոնֆ հրատարակեց՝ Փարիզ, 1915ին, «Քէօփրիւլիներու եալըն Անատոլու Հիսարի մէջ» տիտղոսով ալպոմի մը մէջ: Երկու պայման դրած էինք այդ նուէրին. որքան ատեն որ Սքամպուլի Բարեկամներու Ընկերութիւնը իրեն յատուկ շէնք մը պիտի չունենար, տախտակները պէտք էր պահպանուէին Սքամպուլի Մուսէնի Մատենադարանին մէջ, որ՝ այդ Ընկերութեան լուծման պարագային՝ անոնց ժառանգորդ պիտի հանդիսանար: Գծագրութիւնները, որ տասերկու հատ էին, Փարիզ զրկուեցան՝ ալպոմին տպագրութեան համար, բայց չեմ գիտեր քէ անկից ի վեր անոնք Պոլիս դարձուեցան:

կ'ելլէին, իրար կը խաչաձեւէին ու եղերաթումբերուն զէմ կանգ կ'առնէին: Հանրմներ, քրիստոնեայ կիներ եւ երիտասարդ պէյեր, իրարու հետ կը մրցէին իրենց նաւակներու վաճառականութեամբ եւ իրենց թիափարներուն զգեստներով: Քայրքնիներու զգեստը կը բաղկանար ճերմակ կտաւէ լայն շալվարէ մը որ մինչեւ ծունկերը միայն կը հասնէր, ճերմակ զուլպաներէ եւ անթափ մետաքսէ փոքրիկ շապիկէ մը, որուն վրայէն կը կրէին սակեղօժ երիզներով գունաւոր չուխայէ առանց կոճակի բաճկոն մը: Բաճկոնը կը հանէին երբ երկար նաւարկութիւն մը ունէին կատարելիք:

Քայրքները, ամբողջապէս փայտէ շինուած եւ որ ունին նաեւ քանի մը քանդակուած, լուսանցկաւոր սակեղօժուած մասեր, երկար ատեն միմիայն ջնարակուած էին, բայց վերջերս՝ նորաձեւութիւնն էր զանոնք իւզով ներկել, եւ կային որ «նեղոսի կանանց»ով ներկուած էին, կային որ զեղինով:

Բազմութիւնը մասնաւորապէս մեծ էր ուրբաթ օրը, որ մահմետականներու կիրակին է, եւ նոյն իսկ Վերին Վոսփօրէն հոն կ'երթային, երբ ծովը ալեկոծ չէր:

Ապտիւլ Համիտի օրով, Եաշմաքը, այդ շղարչէ զլիսանոցը՝ ա'յնքան վայելուչ, որ աչքերը բաց կը թողուր՝ զէմքին մնացեալ մասը սքօղելով, հանգիստաւորութեան նկարագիր մը ունէր, գրեթէ անցեալի բարեձեւութիւն մըն էր այլ եւս: Պալատին կիներն էին միայն որ Եաշմաքով միշտ դուրս կ'ելլէին: Սակայն ան զեռ կը տեսնուէր կէօք-Սուլուի մէջ, պարզ քօղերու քով: Այս վերջինները թոյլ կուտային թուրք կնոջ՝ որ կատարէր իր թերեւս ամենէն չնորհալի ծեսթը, այն է վեր առնել իր քօղիկը:

Երիտասարդ Ամերիկուհի մը, կենսունակութեամբ յորդուն, Լիւման զեսպանին դուստրը, ուրբաթ օր մը կէօք-Սուլու գացած էր, մահմետականուհիի ծպտումով, թուրք բարեկամուհիներու հետ: Դիւրաւ զայն ճանչցեր էին, վասնզի հին բէթիմին վերջերը, Կ. Պոլսոյ մէջ, Թրքուհիին քօղը հետզհետէ խորհրդանշան մը սկսած էր դառնալ, հակառակ իշխանութեանց խտտապահանջութեան:

Բարբերը աւելի ուժով էին քան օրէնքը: Արդէն, այն մասնաւոր կացութիւնը զոր մահ-

մետական ընկերութեան մէջ ունէր թուրք կինը, որ օտարներու հետ պէտք չէր չփում ունենար եւ որ նոյն իսկ չէր կրնար իր ամուսնոյն կամ եղբայրներուն ընկերակցութեամբ հասարակութեան մէջ երեւալ, զժուար կը դարձնէր ստիկանական միջամտութիւնները այդ անհպելիներուն մօտ:

Կը յիշեմ բարձրահասակ ու գեղեցիկ կ'մը որ շատ տաք օդով օր մը Ղալաթիայէն կ'անցնէր, քօղը բոյորովին ետեւ նետած: Վօյլօտայի պահականոցին առջեւ կեցած հերթապահ ժանտարմը անոր հրամայեց երեսը ծածկել, բայց անտարբեր ու սէք, ան իր ճարան շարունակեց, անգիտանալով ստիկանը կը մնար անգօր:

Յետմիջօրէի ընդունելութեան մը, տիկին տ'Արանտա փաշայի մօտ, այդ շատ գեղեցիկ Սպանուհիին որ ամուսինն էր Սուլթանին նրաւադախումբի ղեկավարին, պարած եմ մանկամարդ օրիորդի մը հետ որ ետքէն իմացայ թէ մահմետականուհի մըն էր: Հանդերձարանը ձգած էր իր շարշափն ու իր քօղը:

Քայրքները լքելու հակումը բաւական հին էր: Արդէն կէս դար մը առաջ, Թէոֆիլ Կոթիէ կը նկատէր թէ անոնք անհետանալու վրայ էին: Պատերազմի նախօրեակին, հասարակութեան նախասիրութիւնները մակոյկի թեթեւ տեսակի մը կ'ուղղուէին, եւ Քայրքը (1), նոյն իսկ իրր պերճանքի նաւակ, հազուադիւտ կը դառնար: Ես անոր վերջին հաւատարմներէն մին էի, եւ կը յիշեմ որ անոր ի նպաստ պայքար մղած եմ մօրս մօտ: Իմ քայրքս, Ոսկեղջիւրի թուրք լաւագոյն վարպետներէն մէկուն ձեռքով նոր շինուած, այնքան բարակ որքան արագ էր եւ տասներեք մէթրէն աւելի երկարութիւն ունէր: Այդ վայելչագեղ բարակին («élégant lévrier») լքման մէջ, զործնական նկատումներու հետ, ընդհանուր մտաւոր վիճակ մը որ սխտեմականօրէն կ'արհամարհէր ամէն

1« Քայրքը քուրք բառ մըն է եւ իբր արմատ ունի քայմաք, սափիլ: Ժէ. դարուն Սեյմուլու լէք ծովահէնութիւն ընող կազալսներու նաւերը, որ քաիք կը կոչուէին, եւ Եսփիմացուց նաւերը, քայաք, միեւնոյն անունը կը կրէին ուրեմն:

ինչ որ արեւելեան էր՝ ի նպաստ ալափրանկային, կը խաղար նաեւ իր դերը:

1904ի ամառուան միջոցին, զոր ծնողքս Ենիքէօյ ծովուն եզերքը կ'անցընէին, ուրբաթ օր մը՝ փայլեով Կէօք-Սուլու կ'երթայի:

Շուտով հասած էինք Վոսփորի մէջտեղը, ուրկից կանցնի Սեւ Մովէն Մարմարա գացող հոսանք մը: Հակահոսանքներ դէպի վեր կ'ուղղուին երկու ամուռներուն երկայնքը, ուստի եւ ամուռներն մօտէն անցնելով է որ մարդ կը կատարէ վերադարձի նաւարկութիւնը: Իմ երկու թիավարներս Ենիքէօյցի Յոյներ էին, որոնք Վոսփորի լաւագոյն փայլեցնները կը համարուին: Քայլքները, ըլլալով առանց զեկի, թեթեւ, զիրարսոյց եւ իրենց երկարութեան պատճառով՝ հովուն յարձակմանց մեծապէս առարկայ դարձող, անոնց զործածութիւնը մեծ ճարպիկութիւն կը պահանջէ: Ճիշդ երկու հոգիի համար հաղիւ տեղ կայ այդ նաւակներուն մէջ, որոնք իտէպն են վայելելու համար Վոսփորը, որուն յատուկ են՝ ինչպէս կոնտոյր յատուկ է Վենետիկին: Նստարանը, շատ ցած, ջուրին մէջ ըլլալու տպաւորութիւնը կուտայ նստողին, մարդ հոն աւելի կ'ընկողմանի քան կը նստի, եւ աչքը ջուրը կը քերէ:

Հոսանքը կ'արագացնէր մեր զնացքը: Ալ-կիոններու երամներ, որ երբեք ջուրին վրայ կանդ չեն առներ, անխոնջօրէն նեղուցն ի վեր կ'ելլէին կամ դէպի վար կ'իջնէին, ծովուն շատ մօտէն անցնելով: Քիչ յետոյ, ետեւումս եկաւ հասաւ Ֆրանսական վըտէք մը որ կը քաշէր երկզոյզ փայլք մը: Կէօք-Սուլուի գետաբերանը հասնելուն կանդ առաւ, եւ ես ալ հոն միայն ունեցայ այս նորօրինակ տեսարանին բացատրութիւնը: Շողեմակոյկը կը պատկանէր Վօքսուր պահականաւին, որուն հրամանատարն էր Փիէր Լօթի եւ որ խարխիս նետած էր Պէյքօղի ծովախորշին մէջ, Ենիքէօյի դիմացը: Ահա ինչու միեւնոյն ճամբան բռնած էինք: Թիավարները այն ատեն իրենց տեղը զրաւեցին փայլին մէջ, ալպանացի սպասաւոր մը, ոսկի տրէզներով կարմիր չուխայէ զգեստ մը հագած, եւ որ անգլիական զեսպանատան փափակի կեղծ երեւոյթ մը ունէր, յետսակողմ տեղաւորուեցաւ, մինչդեռ Լօթի, զուլսը Ֆէս զրած, նստարանին վրայ կը բազմէր եւ քիչ

յետոյ գետակին մէջ իր դերասանական մուտքը կը գործէր: Այդ մուտքը զգայացունց եղաւ: Անոնք որ չէին ճանչնար Ազիստէի հեղինակին չարեալ դիմակը, կրնային կարգաւ անոր անունը՝ արարական խոշոր տառերով փայլեցնելուն կոնակը՝ բաճկոններուն վրայ ասեղնադործուած: Հանրմները կը ծռէին՝ ատոր իմաստը հասկնալ ջանալով: Հաւանօրէն թրքական սովորոյթներու անտեղեակ ըլլալով, նաւակին ետեւը փռել տուած էր կանանց յատակով ասեղնադործութիւն մը որ արձանագրութիւններ կը կրէր եւ որուն ծողերը ջուրին մէջ կը կախուէին: Արդ, միայն կիներն են որ կը գործածեն այդ ծածկոյթները որ էփրամ կը կոչուին: Եզրպտոսի Խտիլին մայրը ունէր ատոնցմէ հատ մը որուն եզերքները՝ արծաթագօծ կամ ոսկեղօծ ձուկերով դարգարուած՝ ջուրին մէջ կ'իյնային:

Այս իրական հանդերձանքը, իր անունը՝ պատի յայտարարութեան տառերով ներկայացուած, ոսկեղօծ հագուստներով յաղթանդամ մարդը (1) որ իր ետեւը թառած կ'երեւար եւ զոր սովոր էինք զեսպանատանց երեք զոյգ թիավարով փայլեցնելուն վրայ միայն տեսնել, աղմկայոյզ ձեւով մըն է որ ուշադրութիւն կը հրաւիրէին իր վրայ:

Ատրկա պատճառ մը չէր որ քանի մը օր յետոյ, Քանտիլի՝ կոմսուհի Օսթրօօփին այցելութեան երթալով իր Էնֆօնիքօն պահել չկարենալուն համար չզանգատէր: Այդ Պոլսուհին, որ ներամտութիւն ու զարգացում ունէր, չարաճճի կերպով ինծի կը կրկնէր այդ խօսքը: Ան Լօթիի համար չունէր այն անվերապահ հիացումը զոր իր դիրքը ենթադրել կուտայ (2):

Լօթիի նաւակին այս ձեւաւորումը անխորժ տպաւորութիւն կը գործէր անոր համար մանաւանդ որ պերճանքը սահմանող օրէնքներ զոյութիւն ունեցած են փայլեցնելու զանազան տեսակներու համար եւ այդ օրէնքները կը շարունակէին կենդանի մնալ, աւելի հրամայա-

1) Կոմսուհի Օսթրօօփ, այդ սպասաւորին վրայ խօսելով, կը գրէ քէ «անոր գեղեցիկ ժեսթերը ծիրանի եւ ոսկի կը խաղցնէին»:

2) Pierre Loti à Constantinople, Paris, 1927.

կան քան ինչ որ մարդ պիտի կարծէր սովորոյթներու եւ պատշաճութեանց ձեւին տակ 1) : Այն աստիճան, որ մեծարժէք Փրանսացի դիւանագէտ մը, Ա. Պօփ (2), Օսմանցիի մը պէս կը դայթակդէր տեսնելով Պալքանեան պետութեան մը մէկ դեսպանը որ երեք զոյգ թիւովարով քայլք մը կը գործածէր :

Լօթիի տգիտութիւնները Արեւելքի մասին՝ քայլքի վերաբերեալ սովորութեանց նրկատմամբ միայն չէ որ կը յայտնուէին (3) : Իր վէպերէն մէկուն մէջ, Ձէրքէզներու եւ իրենց բարբերուն վրայ խօսելով, զանոնք կ'որակէ հարազատ Օսմանցիներ, եւ իր Պարսկաստան ճամբորդութեանը նուիրուած հատորի մը մէջ (4) քննարկէր յիշատակէ, յունարէնի եւ ասորերէնի մէջտեղը, Պերսեպոլիսի կրափփիքիներու լեզուներուն շարքին մէջ : Ասիկա համարժէք է Փրանսացի Հրեաները հարազատ կոչուաներ հռչակելու եւ կոքիք (գոթական) ոճով գիրը լեզու մը կարծելու :

Եթէ Սթամպուլի բարձր դասը միշտ մեծ ընդունելութիւն ըրած է Լօթիին՝ անոր Թուրքիոյ ընծայած պաշտպանութեան համար իբր երախտագիտութեան ցոյց, անիկա շատ յարգէր վայելէր՝ այն բարբերուն պատճառով զոր անոր կը վերագրէին : Թուրք անձնաւորութիւն

մը, որ նոյն իսկ անոր գրիչ մը նուիրելու համար բացուած հանգանակութիւն մը կը հովանաւորէր, զայն կ'անուանէր Լոթի, Աստուածաշունչի Ղովտին (Loth) անուանը : Ինքն իսկ այդ համբաւին հանդէպ անտարբեր կը թուէր եւ յաճախ կը տեսնէինք զինքը Վոսփօրին վրայ երթեւեկող չոյկնաւերու մէջ, Վօքուրի պարզ նաւաստիի մը ընկերակցութեամբ, զոր չար լեզուները հեղձորէն իր եղբայր Իվը կը կոչէին :

Գահընկէց Ապուլի Համիտ սուլթանին Երլտրդի պալատի անձնական ընկամասին մէջ է որ ամենէն ուշագրաւ ապացոյցները տեսած եմ ալափրանկայի ի նպաստ նախապաշարման, որու կ'ակնարկէի քիչ առաջ : Փոխանակ արեւելեան վաւերական կահադարձութեան մը որ արժանի պիտի ըլլար մահմետական ամենէն հզօր ու ամենէն հարուստ վեհապետին, Արեւմուտքի վարնոց կարասիներ եւ առարկաներ է որ հոն կ'երեւային : Նոյն իսկ գորգերը, Հերբէի կայսերական գորգաշինական հաստատութեանէն ելած, յոռեճաշակ գործեր էին՝ եւրոպական զճաղրութիւններով : Շատ դժուար պիտի ըլլար կացութիւնս եթէ պէտք ըլլար որ իբր յիշատակ առարկայ մը ընտրէի հոն : Առ առաւելն պիտի ընդունէի անցեալ դարու սկիզբներուն օսմանեան երիտասարդ իշխանի մը կենդանագիրը, արեւելեան մանրանկարներու ձեւով յօրինուած :

Սուլթանին բաղնեւարհը, նեղ, մասնաւորապէս ողբալի էր, կիտուածաղարդ թիթեղէ խաղողի երկու ողկոյցներով պճնուած իր ծորակով : Միտքս կուգար, իբր հակադրութիւն, Թոփ Գափուի պալատին մէջ գտնուող Հարէմին համալը, որուն խարտեաշ մարմարը, ջուրը խաղցնելու համար թեփածու շինուած մասերով, վանդակապատներուն եւ պրոնզէ կրկին ծորակներուն մեղմ ոսկիին հետ կը ներդաշնակուէր :

Թուրքիոյ մէջ այլ եւս չէին դիտեր գնահատել արեւելեան արուեստի գործերը, ու միւս կողմէ եւրոպական արուեստի մասին ճաշակը բաւական կազմուած չէր որպէս զի հասարակ տարանքներէն կարենային վեր բարձրանալ :

Այսու հանդերձ, Բեշտէ Էֆէնտի գահաժառանգ իշխանը, երբ 1909ին յաջորդեց, Մեհ-

1) 1812ի փէրման մը որ Գրիգոր Պալեան նարտարապետին կը շնորհէ առանձնաշնորհումներ՝ պերմանփի վերաբերեալ հարցերու մէջ, կը վերաբերի նաեւ քայլքին : Այդ նոյն առանձնաշնորհումները նախապէս տրուած էին Ֆօքի քաղաքին, որ Իսկիտարի Սէլիմիէ մզկիթը կառուցած է (Վ. Զարդարեան, Յիշատակարան, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 163) :

2) Ա. Պօփ հեղինակն է այնքան հրապուրիչ որքան հմտալից հատորի մը, — *Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle*, Paris, 1911.

3) Յայտնի է որ Լօթին, իր ինֆնաւուրքեմէն ալ օգտուելով, խաբած են, եւ թէ ձէնան թրքուի մը չէր, այլ եւրոպացի կին մը : Տես Marc Hély, *Le secret des Désenchantées*, 1923.

4) *Vers Ispahan*, p. 135.

մէտ Ե. անունով, Սուլթան Ապտիւլ Համիտին, վերականգնեց, թերեւս պահպանողական ուղիէ մը մղուած, աւանդութիւնը մեծաշուք ստուար քայլքներուն, 1), զոր չէր գործածէր իր նախորդը, որ ինքզինքը ատոնց մէջ բաւական ապահով զգայու չէր:

Ապտիւլ Համիտ Պուլիս այցելութեան եկած Գերմանիոյ կայսեր տրամադրութեան տակ զրաժ էր այս տիպով նաւակ մը, զոր իր նկարիչը, խաւացի Ծօնարօն, նկարած է Տօլմա-Պահչէի պալատին առջեւ կանդ առած:

Սուլթաններու այդ քայլքներուն՝ ինչպէս եւ հին ցոկանաւորուն մէջ (2), իւրաքանչիւր թիւովար մէկ թի միայն կը գործածէ, մինչ մէկէն երեք զոյգ ունեցող քայլքներուն մէջ ամէն մէկ թիւովար երկու թի ունի: Ատկից զատ առաջինները ղեկ ու ղեկավար ունին եւ աւելի կամ նուազ այն են սովորական քայլքներուն բաղդատմամբ ինչ որ էր Տօթերու «Չիաջուլ»ը (Bucentaure) կոնտողներու բաղդատմամբ:

Վիլհելմ Բ. տկարութիւն մը ունէր արեւելեան սովորութեանց համար ընդհանրապէս: Այսպէս, իր հետեւորդներուն մէջ ունէր Պալատի չիպուլֆներէն մին, որ պարկի մը մէջ կը կրէր չիպուլֆներ, այն ծայրայեղորէն երկար ծխախողերը, զոր ատենով կը ծխէին, բաղմոցի մը վրայ հեղգորէն ընկողմանած, եւ որուն ծայրը ղեւանին կը կրթընէր, արծաթ կամ ոսկի ափսէի մը վրայ: Կայսրը, Հերեքէի մէջ, Իզմիտի ծովախորշին վրայ, նախաճաշէ մը յետոյ, կը ծխէր՝ կանգուն, խտածեւ կեցուածքով մը, զարչապարներն իրարու կցած, ինքնաշարժական եւ ընդհատ շարժումով մը չիպուլֆին ոսկէօղ յամպարէ բերնոցը (3) հեռացնելով:

1) Սքամպուլի Ծովային նախարարութեան թանգարանին մէջ կը գտնուին որոշ քիւով այդ տեսակ քայլքներ, որ Հին Սարայի ծայրի քանդուած քայլքահանէն հող բերուած են:

2) Նոյն թանգարանին մէջ կը գտնուի Ժէ. դարու քրֆական ցոկանաւ մը:

3) Ատիկա նախկին Թուրքիոյ մեծ պերճանքներէն մին էր, եւ Պուստյ հին հայ ընտանիքներէն մին, Ալլահվերտի գերդաստանը, այդ

Եւ առիթն ունեցայ զինքը աւելի մօտէն տեսնելու՝ մեծ պատերազմի միջոցին: 1917ին էր, երբ Հոկտեմբեր 16ին Սթամպուլի Էփթաֆի թանգարանը այցելեց: Վարիչ խորհուրդի նախագահը, Բեշատ Ֆուատ պէյ, այնքան սիրալիր որքան թանձրամարմին անձնաւորութիւն մը, ինձմէ խնդրած էր որ իրր այդ խորհուրդի անդամ առաջնորդէի կայսեր եւ տայի անոր հարկ եղած բացատրութիւնները: Տպաւորութեանը տակ իր մէկ կենդանագրին զոր Լ'իլլիսքրասիոնի մէջ տեսած էի, կը սպասէի իր գէմքին վրայ մտածկոտ եթէ ոչ մօտայ արտայայտութիւն մը գտնելու, որ իր մտահոգութիւններն ու ժողովուրդներու տառապանքները մատնէր: Պատերազմը իրեն համար իրապէս «թարմ ու զուարթ» ըլլալու էր, որովհետեւ ան մեղի երեւցաւ աշխոյժ ու կայտառ, Ֆիդիքական եւ բարոյական առողջութեամբ յորդուն: Կը շահագրգռուէր այն բացատրութիւններով զոր իրեն կուտայի Փրանսերէն լեզուով, հարցումներ կ'ուղղէր եւ կատարեալ գիտակցութեամբ խորհրդածութիւններ կ'ընէր: Իր ուշադրութիւնը հրաւիրեցի շատ գեղեցիկ Ղուրանի մը վրայ, Պարսկաստանի մօնկոլ մէկ վեհապետին համար զրուած, որուն նախնիքները հոն յիշատակուած էին մինչեւ Ճինկիկ խան: Անոր արչաւանքին ժամանակաշրջանը, քաղաքներ հիմնադրուած կործանած ըլլալը, այն իրողութիւնը որ «արդիական սպայակոյտ մը» ունէր, մօնկոլ հրոսներուն յառաջնադաշտութեան Սիլեզիոյ մէջ կասած ըլլալը, խորհրդածութեանց նիւթ հայթայթեցին իրեն:

Մասնաւորապէս սքանչացաւ պարսկական ձեռագիրներու զարդադրութեանց վրայ «գորգի համար ի՞նչ աղուոր մօտէյներ» ըսելով:

Արդէն արուեստի լաւ հասկցող մը կը համարէր ինքզինքը: Պուլիս իր նախորդ այցելութեան, հայրս որ իրր Սուլթանին անձնական գանձուն նախարար զինքը կ'ընդունէր Հերեքէի գորգագործարանին մէջ, Իզմիտի մեղկագեղ ծովախորշին վրայ, ուղերձի մը մէջ անոր գե-

երբեմնի շքեղանքէն կը պահէր չիպուլֆի քանեւիկն յամպարէ բերնոցներ, քանկագին քարերով զարդարուած:

դարուեստական ճաշակին ակնարկութիւն մը բրած ըլլալով, կայսրը այդ ներքողէն այնքան զգածուեցաւ որ անոր խօսքն ընդմիջելով ձեռքը ջերմօրէն սեղմեց:

Թանգարանէն մեկնեցաւ ամենէն սիրուն արտայայտութիւններով: Իր հետեւորդներուն մէջ կը գտնուէր, այդ առթիւ, Փրոֆէսէօր Վիկանթը, սպայի զգեստով: Իրաց բերմամբ ստիպուել էր երկարատեւ ինծի հետ պահել կայսերական այցելուն, ինչ որ առիթ տուաւ վարիչ Խորհուրդի անդամներէն մէկուն, աւելի ինքնահաւան քան ձեռնհաս, ինծի դէմ աղմուկ բարձրացնելու: Եւ սակայն այդ պաշտօնակցիս ձգել էր առիթը կայսեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու թրքական քարտէսի մը վերայ ուր Հիւսիսային Ծովը կը կոչուէր Գերմանիոյ Ծով, ինչ որ մեծ գոհունակութիւն պատճառեց Վիկանթին, որ զայդ նկատել տրւաւ իր հետեւորդներուն:

Այդ թանգարանին հիմնարկութեան եւ գործօն մասնակցութիւն մը ունեցած էի, եւ վարիչ Խորհուրդը ինծի պաշտօն յանձնած էր մանրանկարներու, զարդադրութեանց եւ կադմերու մասնաւորապէս ճոխ հաւաքածոները դասաւորելու եւ ցուցադրելու: Արդէն, 1914 Ապրիլ 27ին, երբ անոր բացումը կատարեց Սայիտ Հալիմ փաշա մեծ եպարքոսը, խնդրանքովն այս վերջնոյն՝ ինչպէս եւ Էլփաֆի (որմէ կախում ունէր այս հիմնարկութիւնը) նախարար Սայրի էֆէնտիի, պաշտօնական անձնաւորութիւններուն առաջնորդողը եւ էի եղած:

Այդ միջադէպէն քիչ օր յետոյ, դժբաղդ պաշտօնակիցս եղբրական վախճան մը կ'ունենար Սթենիայի ծովախորշին մէջ: Ենթէօյի Քլիւպ տիւ Պոսֆորին մէջ զիշեր մը պաքարախաղալէ յետոյ երբ տուն կը դառնար, իր նաւակը չըջած էր եւ ինքը ծովամոյն էր եղած:

Այս Քլիւպը պատերազմի առեն հիմնուած էր Ենթէօյի Էլէէնիտի կալուածին մէջ, եւ նախագահը Սայիտ Հալիմ փաշան էր:

Աւստրիոյ զեսպանը, մարքիդ Փալլաւիչինի, հակառակ զաւակներ չունենալուն, կ'ուզէր մարքիդուհուն հետ մինակ ապրիլ իր ընդարձակ ամառանոցին մէջ, որով՝ զեսպանատան պաշտօնէութիւնը ուրախ էր որ քանի մը

հարիւր մեթր հեռուն, կ'ունենար բնակարան եւ սեղան, հանգստաւէտութեան եւ պերճանքի պայմաններով զոր մեծ Ակումբ մը կրնայ ընծայել: Աւստրիացի խորհրդականէն ու քարտուղարներէն զատ, քանի մը Օսմանցիներ, որոնց մէկն ալ եւ էի, հոն իրենց սենեակն ունէին եւ զերման դիւանադէտներ մերթ ընդ մերթ Թերափիայէն կուգային այնտեղ ճաշելու: Սայիտ Հալիմ փաշա շարժուան մէջ օր մը որոշած էր ուր կանոնաւորապէս հոն կուգար ընթրելու: Ակումբին կազմակերպիչն եղած էր Չէքոնիչ կոմսը, որ մինչեւ եղունգներուն ծայրը ազնուական մըն էր եւ որ զայն կը վարէր, Պոլսոյ միջազգային ընկերութեան մէջ հանրածանօթ հայ անդամի մը, Ահարոն Մանուկեանի, աջակցութեամբ:

Պաքարայի իրիկունները, Վերին Վոսիտի զիւղադնացութեան մէջ գտնուող Թուրքերն ալ կուգային հոն, ինչպէս Էլփաֆի թանգարանի իմ դժբաղդ պաշտօնակիցս:

Սայիտ Հալիմ իշխանը թուղթ էր խաղար, ինչպէս եւ ես, ինչ որ երբեմն առիթ կ'ընծայէր ինծի իրեն հետ խօսակցելու: Այնոյս եւ համակրելի մարդ մըն էր, հետաքրքիր աչքերով որ շիտակ երեսդ կը նայէին: Կարճահասակ էր, բայց իր եզիպտական ձեւով Փէսը քիչ մը կ'երկնցնէր իր հասակը:

Թոռ Մէհմէտ Ալիի, որուն մէկ զեղեցիկ կենդանադիրը ալպանական զգեստով՝ իր Ենթէօյի եալըին ընդունելութեան սրահներէն մին կը զարդարէր, խելքը միտքը Եզիպտոսի խտրական գահուն վրայ էր:

Շատ սնապարծ ըլլալով եւ ինքզինքը իշխանագուն մը նկատելով, եթէ ոչ արքայագուն հրամայած էր որ սեղանի վրայ իր հիւրերէն առաջ իրեն հրամցնէին կերակուրները: Շատ հպարտ էր որ իր ամառանոցին մէջ՝ Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցիլ սկսելէն առաջ՝ Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի զեսպաններն ընդունած էր մետաքսէ արարական այն լաւ ու զեղեցիկ պատմութեանով որ մաշլախ կը կոչուի: Կը կարծէր թէ այդպէսով առոնց հետ արհամարհանքով վարուած էր, քանի որ մաշլախը, Եւրոպայի զգեստական սովորութեանց բաղդատմամբ, տեսակ մը զիշերազգեստ էր:

Իր եալըին զետնայարկի պատերուն քան-

զակեայ փայտէ զարդարանքները շատ զեղեցիկ էին եւ աւելի արարական ոճով մը, այնպէս որ նախ կարծեցի թէ Գաշիւրէի կահադործներուն ձեռքէն ելած էին: Փաշան ինծի ըսաւ թէ այդ աշխատանքը ինք ապսպրած էր Բուժելի Հիւսար բնակող հայ արհեստաւորի մը եւ թէ այս վերջինը, անկից ի վեր, անդործ մնացած ըլլալով, ստիպուէր էր ձկնորս դառնալ իր ապրուստը ճարելու համար:

Զրազանի պալատին փայտէ հոյակապ որմնադարձերն ալ հայ կահադործի մը, Ուրդիկ պէյի, աշխատանոցներէն ելած էին: Գործ Յակոբ պէյ Պալեանի, Զրազանը կը ներկայացնէր վերածնութեան փորձ մը արեւելեան ո-

ճին մէջ եւ սահմանադրական բէթիմի սկզբնաւորութեան պաշտօնական արարողութեան շքեղ շրջանակ մ'ընծայած է: Անոր հրկիզումը՝ 1910ին, կատարեալ վիշտ մը եղաւ ինծի համար: Ճակատը, որ Վոսիւորին վրայ կը նայի, կանդուն կը մնայ եւ շէնքին անեղծ պահպանումը ըլլալուն պատրանքը կուտայ առաջին պահուն, բայց տէքոն մըն է միայն այլ եւս: Սակայն իր մարմարէ զեղեցիկ մեծ դռները Պէշիկթաշի ճամբուն վրայ, դեռ կը մնան անփթար:

ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳՐՁԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԾՆՈՒՆԴ

Երբոր գրտայ հի՛ն կորսւած յուշն օրերուն,
Նորէն ինծի ժպտեցաւ տղան, հոգւոյս արեւ,
Ի՛նչ բուրմունք էր ծառերուն մէջ, գլխուս վերեւ,
Բոսոր պարտէզ՝ երկիրը բա՛ց էր հովերուն :

Մոռցե՛ր էի խոնարհ անունն իսկ տերեւին,
Ու նոր լեզու մ'ըստեղծեցի կախարդալուր՝
Թռչուններուն համար որոնք վաղո՛ւց քափուր
Իմ հէ՛ք տունիս աղանետումը կուգային ...

Հետըզհետէ վերակազմել կարողացայ
Զինչ երազով մանեակը վառ կարօտներուն.
Ի՛նչ հըրայրօքով սէրը վշտին եղաւ ընծայ ...

Այրեցաւ խունկն անմեղուքեան բուրվառներէն,
Ու տեսիլովն իսկ վերածնած մարմիններուն
Հոգին ծոցէն եկաւ գարուն մը ոսկեղէն :

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ